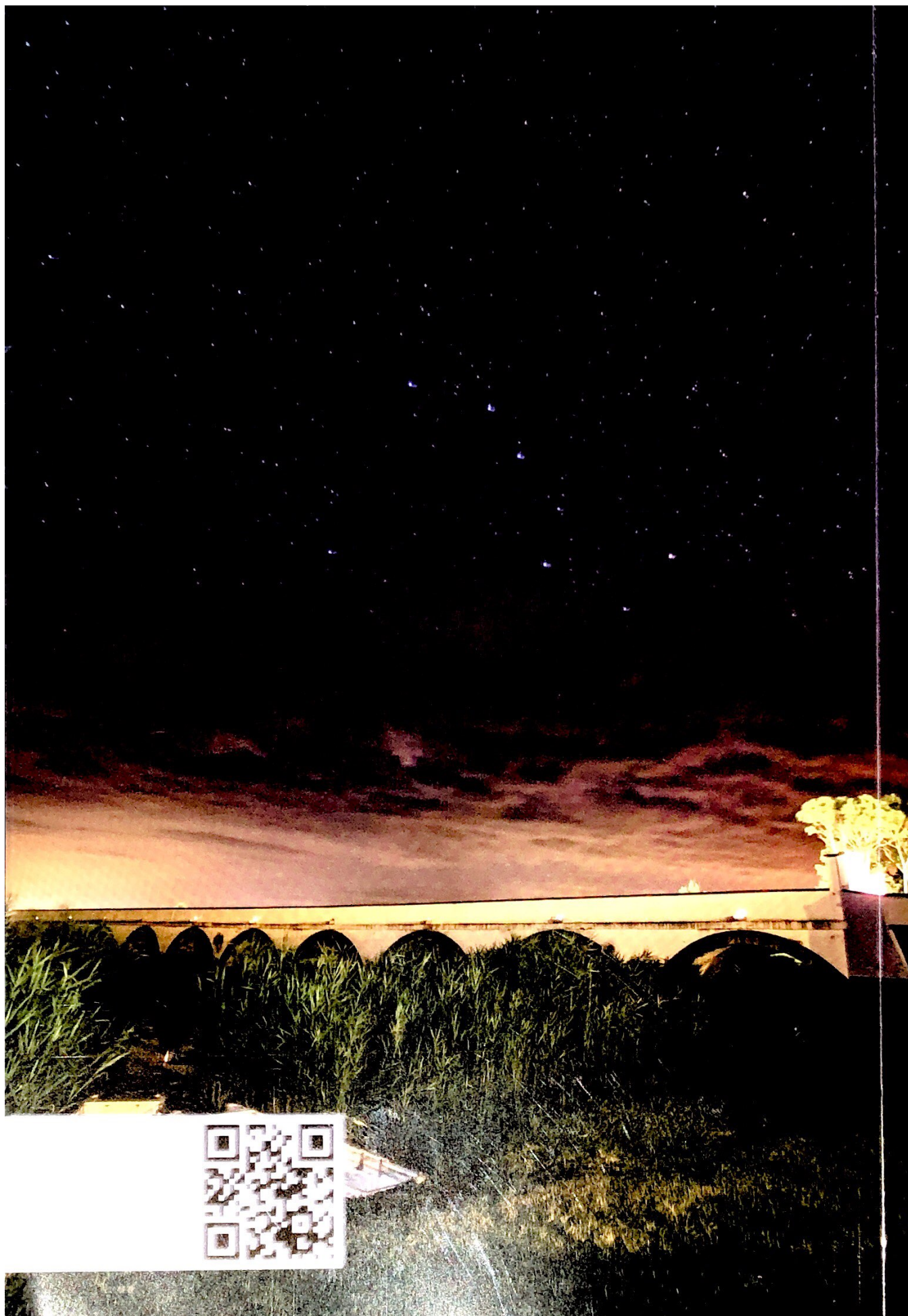

meteor

csillagászati évkönyv

2024

www.mcse.hu

METEOR CSILLAGÁSZATI ÉVKÖNYV 2024

GYARMATHY ISTVÁN

Pásztorok és a csillagos ég

Bevezetés

Az elkövetkező oldalakon szeretném, ha megismerkednénk egy olyan ősi, és egyre inkább eltűnő tudással, ami az ókori magaskultúrákban elinduló, a középkorban tovább fejlődő és elsősorban a reneszánsz és felvilágosodás óta túlsúlyra jutó tudományos csillagászat mellett, azzal párhuzamosan egészen napjainkig, az iskolai oktatás és a tömegmédia elterjedéséig fennállt: a nép apáról fiúra szálló csillagismeretével, az általam kutatott területet alapul véve a hortobágyi pásztorok példáján keresztül.

*„Csillaghullajtó östve künn a tallón furuglyával ballag a bojtár...
Nézőget az égi tüzekbe, szüvét áta' járja a kötötte dal s úgy érzi,
hogy beszélő szörszáma nekü élni se tudna. Így születik nép ajakán a dal, az érzés testet ölt, mesévé leszen. Ez dajkája csillagvilágunk regeköltészetének is. Nomád népünk szabad ég alatt élvén, éjjel ébren tartva sajgószömmű jószágoktól, járások kifejtette tájékozó ösméretét, mi apáról fiúra szállt. Később az idő felosztását utánuk igazította. Így az égi testek a legrégebb korban minden szellemi élet lüktető erejévé váltak. Ez az emberiség történetével egykoros. A csillagtisztelő hajlamot fokozta ősnépünk sabaizmusa – csillagimádása – felsőbb lényekben való hívése s e hit alapján vallásos tiszteletük. Számos csillagot ösmértek névszerint, mondáztak, regöltek, javasoltak belőlök. Félkézzel, úgy suttyomba áldozgattak isteneiknek, a csillagoknak. Nemkülönben róttak égboltukra személyeket, szerszámokat, használati tárgyakat, életet oltva a csillagszemekbe, miáltal beszédessé váltak s egyet-mást mondanak nekünk régidőkről manapságig.”*

A fenti szép, veretes mondatokkal indítja Toroczka-Wigand Ede Öreg csillagok című művét. A hortobágyi puszta csillagos ege alatt, a pásztorokkal beszélgetve ismerkedtem meg ezzel az ősi tudással én is.

Hogyan is kezdődött ez az ismerkedés? A Hortobágyi Csillagoségbolt-park 2011-es létrehozása után számos előadásban ismertettem a csillagoség-

bolt-park jelentőségét, értékeit. Egy ilyen előadáson, Berekfürdön találkoztam az egyik – alább idézett – idős pásztor, a karcagi Csontos György unokájával, aki mesélt nagyapja csillagokhoz fűződő tudásáról. Ekkor fordult a figyelmem a pásztorok csillagismerete felé. Hamarosan rátaláltam az erre vonatkozó legutóbbi néprajzi gyűjtésre – ami már több évtizedes –, Barna Gábor Népi csillagnevek és hagyományaik a Hortobágy vidékén című munkájára.

Ennek hatására, és Molnár Zsolt etnobotanikus barátom biztatására, – aki a pásztorok természetismeretének lelkes gyűjtője és feltárója –, a tőle kapott címeken elindulva kezdtem el 2017-ben összegyűjteni az idős pásztorok tudását, az ún. „pásztortudomány” egyes elemeit, elsősorban a leginkább eltűnőfélben lévő, a csillagos éggel kapcsolatos ismereteket.

Engem is megleptek a 22 pásztorral folytatott beszélgetések eredményei: ezek szerint még többé-kevésbé fellelhető az a jártasság, amivel több évtizede Barna Gábor, sőt több mint száz esztendeje első néprajzkutatóink is (pl. Herman Ottó) találkoztak a Hortobágy vidékén (vagy más területeken, pl. Kálmány Lajos Szeged környékén). Ugyanakkor az is világossá vált számomra, hogy a huszonnegyedik órában járunk, tehát sürgető az idős pásztorok tudományának mielőbbi összegyűjtése és dokumentálása.

Mindez a hortobágyi Világörökség szempontjából is rendkívül fontos, hiszen a Világörökségi Diploma egyik fő megalapozó érve az, hogy Hortobágy a rézkor óta nyílt legelőtáj, amelyhez töretlenül fennálló pásztorkultúra kötődik. Úgy éreztem, hogy szükséges a szakmai érdeklődők mellett a szélesebb közönségnek is felismernie, hogy ennek a kultúrának része a csillagos éghez fűződő ismeretek csokra is.

Munkák és napok

A történelem kezdetétől fogva a régi kultúrákban élő emberek, csakúgy mint ősünk nagyon szorosan kötődtek a természet ritmusaihoz, a változó hosszúságú nappalokhoz és éjszakákhoz, az évszakok változásaihoz, a nappali és a csillagos égbolt jelenségeihez, a Nap és a csillagok járásához. Mondhatjuk: egyfajta „szakrális térben és időben” éltek, ahol a fenti és lenti világot nem választotta el éles határ. Figyelték a természet minden apró mozzanatát, rezdülését, megtanultak együtt élni a mindenütt egyedi, egy-egy tájra jellemző

természeti körülményekkel, és ezt az egyre gazdagodó tudományt apáról fiúra örökítették. Szűcs Sándor néprajzkutatónk írja a Pusztai krónikában, nem csak a magyar pusztára de az egyetemes „szerves műveltségre” vonatkozóan is ezen tudás lényegét: „csak pásztormódra tájékozódtak, csillagok állásából a föld, a fű milyenségéből.” Mind a földművelő, mind az állattartó, nomád népek megélhetése függött a tapasztalati úton szerzett természetismerettől.

Az ősi kultúrák még a naptár és az óra használatának elterjedése előtt a Nap, a Hold és a csillagok mozgása, kelése és nyugvása alapján tájékozódtak térben és időben, ez határozta meg életük, gazdálkodásuk ritmusát is. Jól ismerjük például, hogy az ókori egyiptomiak a Szíriusz heliákus kelése alapján határozták meg a Nílus termékenyítő áradásának időpontját. Jól kifejezi ezt a hagyományos gondolkodást a Krisztus előtt a VIII. században élt görög parasztköltő Hésziódosz Munkák és napok című tankölteménye. Ennek egyik verssora a régen élt emberek és a mindenség kapcsolatát így írja le: „Nappalok és éjek hosszához tudj igazodni mindig, amíg Földanya, minden élő anyja, megadja megint sokféle gyümölcsét.” (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása) A későbbi kalendáriumok, csíziók is, a középkor végéig hasonlóképp a csillagok járásához kötötték például a mezőgazdasági munkák idejét is, megint Hésziódoszt idézve:

„Ha erős Órion s Pléjaszok Hüaszokkal eltűnnek, ne feledd el felszántani jókor a földet.”

„Szíriusz, Órion ha felérnek az ég közepére, a rózsásujjú hajnal az Arkturoszra tekinthet, akkor kell Perszész tökérről szedni a fürtöt”

A túléléshez elengedhetetlen tér- és időbeli tájékozódás mellett a mindenség képe és üzenetei, a természet jelenségei és elsősorban a mennybolt örökké változó mégis örök és állandó „lényei”: sok kultúrában istenként tisztelt, és a régi magyarság által vélhetően az Öregistennel azonosított fénylő Nap, a változó arcú rejtelmes Hold, az égbolt sötét kárpitján ragyogó csillagok és belőlük formált csillagképek, a csillagok között kimért úton (Fazekas Mihály debreceni költő által Napútnak nevezett Állatövön) bolyongó planéták, a halványan derengő Tejút, a hirtelen feltűnő és kihunyó hullócsillagok, az égbolt kimért rendjét megzavaró, ezért baljóslatúnak tartott váratlanul előtűnő különös formájú üstökösök az emberek szellemi tájékozódását is segítették. Meghatározták a vallásokat – a mi ősvallásunkat is –, ihlették a meséket, mítoszokat és segítették az időjárás – vagy legalábbis így hitték – a közelgő események és az emberek sorsának megjósolását is.

Pásztormódra tájékozódtak

Visszatérve pásztorainkhoz: az előzőekben röviden ismertetett ősi kultúrákhoz hasonlóan a hortobágyi pásztorok számára is fontos volt a Nap, a Hold és a csillagok járásának ismerete, hiszen ők is ennek alapján tudták óra nélkül is az időt, sőt a Nap éves járása, felkeltének és lenyugtának változó helyei vagy a Hold fázisai alapján a hónapok, évszakok változását meghatározni. A Hortobágy vidékén élők külön kiemelték, hogy a „pásztoemberek a csillagokról meg tudták mondani, hogy hány óra lehet körülbelül”. A pásztorok, akik a rideg pásztorkodás idején az esztendő java részét kint töltötték a szabadban (később már csak kihajtástól behajtásig) ezt s az időjárás várható alakulását (a csillagok, az égbolt jelenségei, a jószág viselkedése, s a környező természet alapján) jobban ismerték a falvak és főleg városok lakóinál (1. ábra). Az órát „a csillagok menetiről tudták”. „A Göncölszekér, a Fiastyúk, a Kaszáscsillag és a Tejút az mind fordul és jelezte, hogy hol tartunk az éjszakában” – mondták. Külön is odafigyeltek a jeles napokra, amikor a jószág viselkedése hitük szerint megjósolta egy hosszabb időszak időjárását is. Molnár V. József Egészség című könyvében erről így ír: „A természetben élő ember a teremtet világ részeseként, annak minden rezdülését teljes lényével érzékelt. (...) A pásztor és a jószág szót értett egymással. Csillag-mutatta mágikus éjszakák (Szentgyörgyre, Pünkösdre, Szentivánra virradók) adták igazi alkalmát az ismerkedésnek”.

1. ábra: Képeslap a XX. sz. elejéről

Eltűnő és megtalált tudás

Mindez a tudás már a XIX. század végén eltűnni látszott. Kandra Kabos nevezetes Magyar Mythologia című munkájában 1896-ban arról panaszkodik, hogy: „Hátha még adtunk volna rá valamit, és nem hagytuk volna örökségök és hagyományaik letéteményezése nélkül kihalni azon utolsó nemze-

déket is, melyet még a csillagok altattak és költöttek, melynek még a csillagos ég volt esztendőre szóló naptára, vagy az éjszaka minden pillanatában megtekinthető égi órája.”

Azt hihetnénk, hogy ez a tudás mára valóban a feledés homályába veszett. Herman Ottó a „Magyar pásztorok nyelvkincse” című 1914-ben publikált művében még a Nádudvar melletti Angyalházán Tóth Samu számadótól a Kaszáscsillagról, a kaszásoknak ételt vivő Sánta Katáról és arról is hall, hogy a Göncöl rúdja éjfélkor lefelé konyul. Herman Ottó és más néprajzkutatók feljegyezték a leggyakrabban emlegetett csillag- és csillagképneveket, amelyek az alábbiak: Keresztcsillag (Hattyú), Göncölszekér, Fűrű csillag (Sarkcsillag), Fényes csillag (Capella), Fiastyúk, Kaszáscsillag (Orion), hozzá a Szíriusz mint ételhordó Sánta Kata, Esthajnalcsillag (Vénusz). A későbbiekben meglátjuk, hogy szinte mindegyik ismeretes még a pásztorok között.

A Balassa Iván – Ortutay Gyula szerkesztésében 1979-ben megjelent vaskos összefoglaló munka a Magyar néprajz szintén a korábbi korok gyűjtésére alapozva sok érdekes, és szintén mára kihaltak hitt tudásról, hiedelemről ír:

„Sok hiedelem kapcsolódik a Holdhoz: Általánosan elterjedt hiedelem, hogy a holdban Szent Dávid ül, és hegedül vagy hárfázik: »Szent Dávid a holdban ül, Ha kedve tartja hegedül!« (Báránd, Bihar m.)

A Holdnak jelentős szerepe van az időjóslásban is. Így például, Azt tartják, ha újholdkor feláll a hegye, akkor abban a hónapban sok eső esik, de ha lefelé áll, akkor kevésre lehet számítani.

Az Orion csillagkép három egymás mellett elhelyezkedő tagját Kaszásnak vagy Három kaszásnak mondják, amellyel összefüggésben emlegetik a Szíriuszt Sánta leány vagy Sánta Kata néven. Erről úgy gondolják, hogy az ebédet viszi a mezőn kint dolgozó három kaszásnak.

A legáltalánosabban ismert csillagkép a Göncölszekér, amelyet ökörszekérnek tartanak, négy kerékkel és rúddal; ennek középső csillaga mellett a kisérest is látni lehet szép nyári estéken, amikor a Tejút is megjelenik.”

Mindezek ismeretében – amint már a fentiekben is hivatkoztam rá – meglepés volt Barna Gábor Népi csillagnevek és hagyományaik a Hortobágy vidékén című 1982-ben megjelent munkája, hiszen ebből kiderült számomra, hogy akkor – a közelmúltban – még mindig élt az ősi tudás.

Az írásom elején már említett Csontos György karcagi juhász például így írta le az égbolt jelenségeit: „az Esthajnalcsillag úgy nyolc, kilenc óra tájban jön

fel. Akkor kezdődik a Göncölszekér is már. Akkor már fent van egészen, majd fordul, oszt reggel legyön a rúdja egészen a földig, már úgy három, négy óra tájban. A Göncöl után a Fiastyúk, majd ezután jön fel a Kaszás. Az is hat emberből áll. Merthogy érdekes, mintha kaszálnának, Sánta Kati pedig viszi ki az ételt. Az megyen utánuk, oszt azért úgy hírelett. No, amikor a Göncölszekér jött, a Fiastyúk már odafent kaparász akkorra... már éjfélkor fent van a Fiastyúk. (...) Körülbelül egy óra, fél kettő tájban jön fel a Hajnali csillag. Mikor az már feljött, megszólalt a kispacsirta. Két órakor már a csillag is lefelé hajt.”

Beszéljenek a pásztorok

Amint a bevezetőben már jeleztem, 2017 óta folytatott kutatómunkám azzal a meglepő eredménnyel járt, hogy a csillagos égre vonatkozó ősi, és már többször „eltemetett”, kihaltak hitt tudás még mindig él! Valóra váltak számomra Móricz Pál debreceni író szavai: „Ez az aranysárga tűzoktótól járt pusztá ezerévelőtti sok szokást, hagyományt megőrizett”.

Álljon itt öt példa, mai pásztoroktól gyűjtött, és szó szerint lejegyzett szöveg formájában:

Barta Sándor gulyás (Kunmadaras) (2. ábra):

„Pásztorcsaládból vagyok, édesapámmal együtt pásztorkodtunk.

Az időt tudom, azt a Göncölszekérről: amikor felfelé jön, felfele van a rúdja, hajnalban amikor már pitymallik, csüng a rúdja.

2. ábra: Barta Sándor gulyás
(fotó: Karácsony Sándor)

A csillagállásokról nagyapámtól sokat hallottam, mikor vittek haza, mindig mondta, ez a Fiastyúk, a Kisgöncölszekér, Nagy-göncölszekér, Kaszás, az Esthajnalcsillag az a legfényesebb csillag az mindig különálló. Esthajnali csillag: mindig az jön fel a legkorábban és az megy le a legkésőbb. Meg tudnám mutatni a Kaszást, meg nagyapám a Tejutakat mutatta mindig. Olyat hallottam: Országút csillag, hogy az a Tejút.

Augusztusban mindig mondta, hogy kívánjak a legtöbbet, mert akkor van a legtöbb csillaghullás.

A Holdról a heteket: tele a Hold, elfogy a Hold, vége a hétnek.

Annyit tudtam még: nem mindig ugyanazon a helyen jön fel és megy le a Nap, hanem ősszel már arrébb van. Ősszel már mindig mondta apám: ilyenkor az utca végén kel fel a Nap. Úgy laktunk, kelet–nyugati irányban van az utca, mikor kelet felől jön fel a Nap, ember hónap következik, szeptember, onnan már mindig hűvösek az idők. Szent Mihály után akármerről fúj, mindig hideg lesz. A ló farkát is Szent Mihály és Szent György nap között fel kell kötni. Ha sár van, összeveri a ló magát.

Apámtól hallottam, hogy ha a Hold csurgóra áll, akkor eső lesz. Éjszaka is kijött: reggelre jön az eső, esteli vendégem megmarad. Ha udvara van a Holdnak: reggel hideg lesz.

Szent Mihály estéjén ha összefekszik a marha egy kupacba, hideg tél lesz, ha jól széjjel fekszik, akkor enyhe tél lesz.

A békára mondta apám tavasszal, hogy Szent György nap előtt amennyivel előtte megszólal azután ugyanannyival elhallgat – utána hideg esős lesz a kiverés, ha korán tavasszal megszólal a béka Szent György nap előtt.”

Molnár József juhász (Nádudvar) (3. ábra):

„Kinnhaló ember vótam. Szíp nyári este vót, ugyi idesapám pikulázni tudott, hallgatuk ugyi na, jó menjünk már, feküggünk már, mer lemegy a Hajnalcsillag, pedig nem is aludtunk.

Az Esthajnal csillag is felgyütt ugye na. Este felgyün korán, hajnalban meg lemegyen.

Hét csillagból van a Göncöl szekere, nóta is van róla. Este mikor feljön a Göncölsze-kérnek hogy van a négy kereke: úgy ki van az festve a négy gömbből, három a rúdja, mer görbe, a rúdja felfelé van, mert felfele jön. Amikor éjfél elmúlik, lefele van a rúdja, mert megy a szekér hazafele.

11 éves kölyök voltam, hajnalba keltünk fel – hő pattog a Fiastyúk, nízdz csak Jóska –, mondta idesapám. A Sánta Kati meg mindig ugrált. Mindig mondtuk kölyökkorunkba: »Sánta Kati Fiastyúk, kinn a szekér benn a rúd, rúdja bele rúdja.«

3. ábra: Molnár József juhász
(fotó: Gyarmathy István)

Fiastyúk az is olyan formában volt: van sok kis csillag, oszt vót köztük egy nagy mint egy kotló, oszt azér hívták Fiastyúknak. 11 órától úgy 2 óra feléig van fenn.

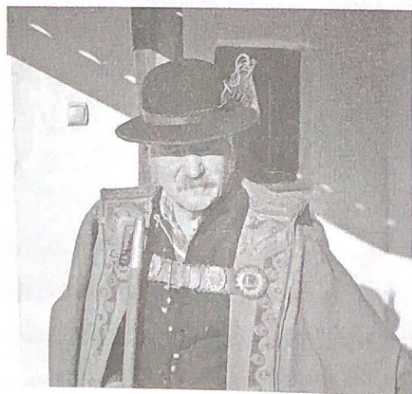
Kaszáscsillag: az meg pattog mint a kasza, úgy csinálja, meg mindig ottan körül vonul a Fiastyúk. A Kata is azért sántít, mert a kasza így levágta a lábát. Azt nem tudom, igaz vagy nem.

Időjárás: Itten már nem a csillagrul jobban, itt már jobban a Holdrul. Amikor a Holdnak felfele áll a farka, azt mondják, az nem esős hónap. Mikor csurgóra van, akkor esik. Na csak egy példát mondok: ahogy van a Hold aszongyák: elkopott a Hold. Nem igaz, nem kopott el, csak úgy fordul a gömb. Na aszongya hónap hátulja van, újhold lesz. Olyan kis picibe van. Ha már így mondom hónap hátulja, hogy van az, hogy mindig hónap hátuljára fogyik meg?

Ha udvara van a Holdnak, aszongyák eső lesz. Meg ha van Szent Dávid, – ismeri Szent Dávidot, hegedül benne. Aszongya jó szeles idő lesz, mert Szent Dávid szípen hegedül. Ezt nem is hallottam, csak látni lehet. Ez tulajdonképpen nem egy hazugság, mert látni látta az ember is. Ketten ott vannak, ott muzsikálnak. A szent Dávid nem mindig van a Holdban. Ahogy a Hold nő, amikor már egész, akkor van a Holdban.

Hullócsillagot láttam. Mék hun esett le, azt én nem tudom. Aszongyák, abban a korban hullik jobban, amikor a madár vedlik. Az is ősszel vedlik jobban. Aszongyák, hogy abban az esztendőben sok halál lesz. Az ez előtti emberek mongyák.

Nekem sose nem vót órám. Ahogy a Nap ugyi jön fölfele ment lefele meg dél vót, (feláll) ugyi mindig innen van dél (mutatja). Akkor ugyi megálltam így, amikor az árnyékom úgy volt, hogy át tudtam lépni, akkor dél vót. Mindig az árnyík úgy kopott, ahogy a Nap jött felfelé délre, de délután meg ugyanúgy ment lefelé is.”

Szalai Imre juhász (Kunmadaras) (4. ábra):
„Nekünk mint fiatal gyerekeembernek kint volt a fekhely mindig a gyepen a bundába. Nekünk kint a jószág mellett kellett lenni éjjel-nappal. Hogyan tájékozódunk mi gyerekkorunkba? Korán kellett kelni. A Haj-

4. ábra: Szalai Imre juhász (fotó: Gyarmathy István)

nalcsillag feljött, a pacsirta megszólalt, szóltak a szülők, gyerünk, menni kell fejni a birkát. Már akkor a kakas is megtudta. De hogy tudja hogy virrad? Meghasadt a hajnal.

A Hajnalcsillag az hajnalba felgyött, két órakor feljött. Nyárba is már 2 órakor felgyött a Hajnalcsillag, abból következtek a pásztorok, hogy kezd már majd virradni, akkor már a kakas is kukorékolt. Az Esthajnalcsillag mikor már bealkonyodik, már akkor megy lefelé úgy egy óra múlva.

Meg a Göncölszekeret is már megláttuk, mikor lefele volt a rúdja, már akkor éjfél elmúlt. Ahhoz tájékozódunk. A Kisgöncöl: hallottam rúla, de a Nagy-göncölt meg lehet ismerni messziről. A Göncölszekér északra esett mindig tőlünk. Akkor ha mentünk a birka után is, mert volt úgy, hogy el kellett menni kilométerekre a hodálytul, mert vagy szúnyog volt a szabadálláson, akkor meg a birkák elmentek oszt menni kellett utánuk, de olyan sötét volt, hogy nem látott az ember semmit, csak a csillagot, hogy na erre ment.

A Fiastyúk, azt meg olyan 10-11 óra körül lehetett már látni itt az északkeleti részen az égen. Ott volt a nagy csomó csillag egy bokorba. Felgyütt már a Fiastyúk.

A Tejút északkelet–délnyugati irányba ment, tiszta időben lehet látni. Tejútnak hallottam mindig, és most is az a neve itten.

Az időre legjobban az állat tud következtetni, hamarabb, mint az ember. Ha a birka szépen legel, két napra eső lesz, az biztos vagy még akkornap. Sokszor úgy le van, mintha meg vóna pányvázva, nem megy arrébb egész órák hosszáig, pedig nincs legelő fű, de képes ott lenni, ott nyalja a földet. Akkor biztos, hogy eső lesz. Vagy pedig hozzáfognak öklelőzni, tukkolni, akkor meg szeles lesz az idő. Ha a kutya hozzáfog legelni, akkor is eső lesz.

Hogyha vörös az ég alja, akkor az szelet jelent. Ha gyönyörű szép tiszta az ég, ahol a Nap feljött, főleg ott arra a pusztában nézünk kifelé keletnek, majdnem látszanak a váradi hegyek, azt mondták az öregek is, hogy eső lesz rövid időn belül.

Az újhold, hogyha felfelé van a vége, akkor kevés eső lesz. Ha csurgóra van a vége – úgy mondták, csurgóra van a vége a félholdnak, kifolyik belőle a víz, akkor sok eső lesz.”

Tóth Gyula juhász (Hajdúszoboszló) (5. ábra):

„Sose aludtunk a kunyhóba. Mindig kinn aludgattunk. Kin aludtunk a gye-
pen, belerug az öreg a talpamba. Azt mondja, nem fáj még az oldalad? Honnét
tudja hogy fel kell kelni: a Göncölszekér rúdja lefelé állt, éjfél elmúlt. Aztán meg:

Megyen már a Hajnalcsillag lefele, közeleg a reggel. Ehhez tájékozódtunk. Most az őszi fertályba elég sok hullócsillag volt. Öreganyám mondta: Meghalt valaki fiam, leesett a csillaga.

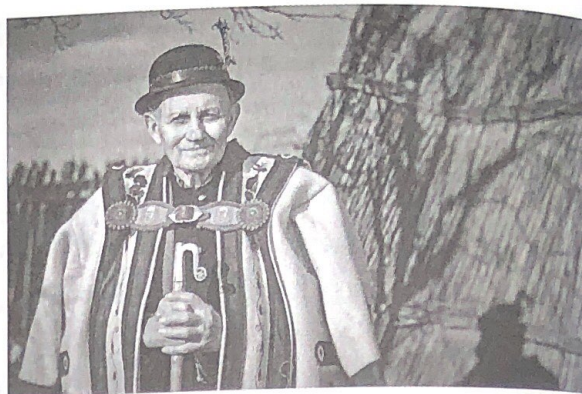
Az időt is a csillagokról tudtuk: Ki vannak vikszolva a csillagok, hideg lesz. Csurgóra van a Hold, eső lesz. Volt mikor bevált, volt mikor nem. Ha nagy udvara volt a Holdnak, az csapadékot jelent. A teleholdban Szent Dávid meg ott muzsikál, ott van a hegedű a kezében. Ott van Cicília meg Szent Dávid. Muzsikál Szent Dávid Cecíliának.

Az öreg megállt, vele egy irányban van az árnyék: 12 óra van öcsém, azt mondja.

Aratáskor nagyon meleg volt: foltot uram a Napra mert nagyon meleg van, mondták.

Mondták az öregek: Mihály nap éjszakáján ébren legyél: éjfél után, ha észak felől fúj a szél, hideg tél lesz, meg hogy: nagyok a gőzudúrák, hideg tél lesz. Ha a bíbic zsombikra fészkel, akkor sok esőt vártunk. A birka elárulta is ha készül egy szeles idő: rossz idő lesz ezért ugrálnak.”

Jójárt Ferenc juhász (Nádudvar) (6. ábra):

5. ábra: Tóth Gyula juhász
(Fotó: Karácsony Sándor)

„Nappal öregapámék – 70-ig nem volt órájuk – a Nap állásáról tudták, hogy hány óra van. Fejünk fölött van a Nap, akkor dél van. Ha fahegybe volt a Nap: 4 óra van.

Aztán gyerünk hazafelé – mondta, mert a kampószárral már elérem a Napot, este lesz mindjárt. Éjszaka kiment az öreg a dolgát végezni: fél 2 van, mondta, honnan tudod, kérdezte öreganyám: mert a Göncöl rúdja lefelé áll.

6. ábra: Jójárt Ferenc juhász (fotó: Gyarmathy István)

Azt is mondta, hogy az Esthajnalcsillagnak ugyanúgy párja van, mint az embernek.

A Fiastyúkot is mindig emlegette az öregem. Akkor figyelték, amikor öreganyám rakta a tojást a kotló alá tavasszal. Páros tojást nem raktak alá, csak páratlan számút.

Azt is mondták, aki hullócsillagot lát, az hosszú életű lesz.

Ha nagyon vörösen megy le a Nap másnap nagyon szeles, komor idő várható.

Ha seggin ül a Hold, ha hanyatt van, eső nem lesz. Ha előrebukik, kidől belőle a víz, eső lesz.

Ha tiszta a térség a Hold körül, akkor nyugodt az időjárás, ha párás, ködös, akkor eső jön, változik az időjárás.

Teliholdnál úzódik legjobban a birka, meg ha esőre fordul az idő, ilyenkor az úzó birka keresi a kost.”

Pásztorcsillagok

A fenti idézetek után érdemes együtt is felsorolni a pásztorok által ismert csillagokat, csillagképeket és azt is, hogy miként „használták” a Napot és a Holdat saját jegyzeteim és az írásomban idézett néprajzkutatók gyűjtései alapján.

Vénusz: Esthajnali csillag, Zsidócsillag, Sábeccsillag – A hajnalcsillag megyen lefelé, hajnalba az az utolsó.

Nap: Öreg – Minden reggel kalapot emelve köszöntik a napot: „Na, Öreg, te is felkeltél?”

„Az árnyékról néztük az óra állást. Háttal álltunk a Napra, és az árnyék állásról megtudtuk, az árnyékunkat figyelve.”

„Akkor a leghosszabb a nap – mán a nappali világosság –, amikor Szelencésről nézve a Döngdő sarkánál jön fel a Nap, és a Hortobágy folyónál egy nagy akácfánál megy le.” Utóbbi a pásztorművészetben is megjelenik (csak úgy mint a Nap, Hold és csillagok feltűnése pásztorbotok, karikás ostorok díszítéseiben). Kiváló példa erre Pap Gábor: Jó pásztorok hagyatéka című könyvében idézett, a 7. ábrán bemutatott rühzsírtartó vésetén „a felső

7. ábra: Rühzsírtartó Okányból
(Közli Pap Gábor)

képmezőt szinte teljesen kitölti a szóban forgó Nap-járás képletünknek egy ritka szép megfogalmazású variánsa.”

Hold: „Szent Dávid hegedül a teleholdban – széles idő lesz. Ha csurgóra van a vége, kifolyik belőle a víz, akkor sok eső lesz. Ha a Holdnak udvara volt, azt tudtuk, hogy pár napon belül eső lesz.”

Alcor: Béres

Arcturus: Esthajnali csillag – Este ez jön fel először, hajnalba ez megy le utoljára.

Deneb: Vezércsillag

Mirphak (?): Esőcsillag

Polaris: Fúrúcsillag – A Göncöl hátsó kerekeitől egyenesbe, mindig áll.

Szíriusz: Sánta Kata – „Három kaszás után pislogva igyekszik Sánta Kati, de akárhogy is billeg, sohasem tudja az ételt átadni nekik. A Kata is azért sántít, mert a kasza így levágta a lábát.”

Regulus: Ökörkereső csillag (vagy a hajnali Vénusz) – A pásztorok tapasztalata szerint ez ősszel kb. éjjel három óra tájban tűnik fel a keleti égbolton. Ekkor indultak a béresek és gulyások megkeresni a tilosban legelő ökröt.

Bika: V csillag

Északi Korona: Félkenyér (Barna Gábor szerint a Draco néhány csillaga.)

Fiastyúk: „Már nagyon fent kaparász a Fiastyúk, hagyjunk holnapra is!”

„A Kaszáscsillag körül vonul a Fiastyúk.”

Göncölszekér: „A rúdnek a vége ha már lefelé hajlott, akkor kezdett virradni, akkor mink is kezdtünk a fejéshez.”

Hattyú: Keresztcsillag – „Mindég feljár és mindég az Országút mentén halad.”

Orion: Kaszás – „A négy szélső csillag a kaszáló határát jelzi, a tábla közepén pedig a három kaszás kaszál. Amikor a Kaszáscsillag nyáron feltűnik, akkor be kell fejezni az aratást.”

Tejút: Országút – „A Tejút északkelet–délnyugati irányba ment, tiszta időben lehet látni. Ha az végig látszott, akkor tudtuk, hogy mostanába na nem lesz eső. Mán mikor éjszaka aztat nem láttuk, akkor tudtuk, hogy pár napon lesz eső.”

Meteorit: „Az egy kű, tüzet ad.” „Mondták azt is: Mindenkinek van egy csillagja, oszt meghalt, és azért leesett. Akkor van több, amikor a madár vedlik, meg amikor forróság van.”

Üstökös: Egy üstökös feltűnése – s más égi jelek megjelenése – vezette be a visszaemlékezések szerint a „tizennégyes háborút”.

Összefoglalás, csillagászat és Világörökség

A fentiek természetesen nemcsak Hortobágyon, hanem a magyar Alföld pásztorkodásra használt egyéb vidékein is megőrződtek. A pásztorság a Tiszántúl nagy kiterjedésű legelőterületein, a Hortobágy környékén és a Nagykunság vidékén volt különösen nagy létszámú réteg, tehát egységes magyar pásztorkultúráról is beszélhetünk, amely nyilván tájegységenként eltérő színezetet kapott. Ugyanakkor mindenképpen megjegyzendő, amint Zsigmond Győző írja: „...a mai Magyarországot illetően az Alföld, a Hortobágy népének a csillagismerete, a csillagokkal kapcsolatos néphagyománya mutatkozik gazdagabbnak, színe-sebbnek...”.

Álljon az előzőekre példaként az Alföld más tájegységein gyűjtött hasonló csillagismeret Harangozó Imre gyűjtéséből (az 1923-ban született Deák Antaltól):

„Csillagjárásról mindent megtudtunk. Kaszás csillagot mindig figyeltük, az Esthajnalt figyeltük, este, mikor feljön a csillag, a legelső csillag, már akkor megfigyeltük hogy halad. Akkor meg tudtuk mondani, már annak a sütésiből, világításából, sugarából, hogy hónap körülbelül milyen idő lesz. Vagy naplement felé, mikor beveresedett az ég:

„A fene megette, hónap bolond szél lesz.”

Így mondtuk annak idején. És meg is vált mindig. Tudta az ember, hogy mikor mi vár rá. Meg maga a jószágnak a viselkedése is megmutatta.

Kaszáscsillagnak van egy bizonyos útja. Van, ami kíséri három csillag, a három csillag között ott van a Fiastyúk, így neveztük annak idején. Középen egy világosabb, meg körülötte olyan bozótszerű apró kis csillag, a három csillag, a Kaszás csillaggal együtt a Fiastyúkot nyomta mindig le, úgy a Nap járásával, csak lejjebbi oldalon nyomta lejjebb. De mán akkor is, ha feljebb ment, akkor is tudta az ember, hogy: Na, ez az esztendő ilyen lesz vagy az az esztendő olyan lesz.”

Összefoglalva tehát: A hortobágyi és a más alföldi területeken is élő hagyományos módon legeltető pásztorok – főként az öregek – a több évszázados (sőt nyugodtan állíthatjuk: évezredes) tudást továbbörökítve még ma is ismerik, a régi néven – és nem az iskolában tanult módon – nevezik a csillagokat, csillagképeket, égitesteket, égi jelenségeket. Tudják még a csillagos ég hagyományos „használatát” tájékozódásra, időmérésre, időjóslásra, sőt még néhány ősi hiedelmet is ismernek.

8. ábra: Hazánk leghosszabb közúti kőhídja, a Kilenclyükü híd felett a Tejút keresztülszeli az eget még Hortobágy település határán belül is (fotó: Ladányi Tamás)

Mindez a tudás olyan egyedi és különleges érték, hogy az UNESCO és a Nemzetközi Csillagászati Unió (IAU) 2018 novemberében a Hortobágyi Pusztát felvette a Csillagászat és Világörökség tematikus programjába is (Where the Sky touches the Earth – Hortobágy pusta and the shepherd astronomy – Category inside the theme of Indigenous uses of Astronomy) (8. ábra).

A fenti tudást nemcsak megőrizni szeretnénk, hanem tovább is adni. Egyrészt tervünk, hogy a pásztorképzésben kapjanak helyet a hagyományos pásztortudomány, így a csillagismeret elemei is, másrészt a Hortobágyi Nemzeti Park rendezvényein, erdei iskolájában az előadásainkban és a csillagos éjszaka alatt is bemutatjuk a pásztorok ősi tudását a csillagokról, a csillagos égről (9. ábra). Remélem, hogy így ezek az ismeretek nem tűnnek el végleg, hanem tovább élhetnek.

9. ábra: Csillagászati bemutatás a Hortobágy-Mátai Erdei Iskola mellett. A pásztorok csillagait is bemutatjuk. (fotó: Derencsényi István)

Irodalomjegyzék

- Balassa István – Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Corvina Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- Barna Gábor: Népi csillagnevek és hagyományaik a Hortobágy vidékén. in: Balassa Iván – Ujváry Zoltán szerk.: Néprajzi tanulmányok. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39. Debrecen, 1982.
- Harangozó Imre: A pásztorok olyan titkos emberek vótak. In.: Tanácskozás pászterművészetről, szerkesztette: Juhász Zoltán. Konferencia 2015. augusztus 28–29. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 2016.
- Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkinccse. Természettudományi Társulat, Budapest 1914.
- Hésziadosz: Istenek születése. Munkák és napok. Európa Könyvkiadó. Budapest, 2005.
- Hortobágy a Csillagászat és Világörökség oldalán: <https://www3.astronomicalheritage.net/index.php/show-entity?identity=95&idsubentity=1>
- Kandra Kabos: Magyar Mythologia. Dr. Pásztor Bertalan kiadása, Eger, 1897.
- Kálmány Lajos: A csillagok nyelvahagyományainkban: néprajzi tanulmány. Bába Sándor könyvnyomdája, Szeged, 1893.
- Molnár V. József: Egész-ség. Melius Alapítvány, Pécs, 1995.
- Móricz Pál: Hortobágyi legendák. Városi Nyomda, Debrecen, 1928.
- Pap Gábor: Jó pásztorok hagyatéka. Pódium Műhely Egyesület – Magányos Kiadó, Debrecen, 1993.
- Szűcs Sándor: Pusztai krónika. Misztótfalusi Könyvkiadó, Budapest, 1946.
- Torockai-Wigand Ede: Öreg csillagok. Táltos Kiadvállalat Rt. Budapest, 1916.
- Zsigmond Győző: Csillagok, csillagképek magyar népi nevei. ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2005.